

Roman Kamienik

"Moritur et ridet" w związku z 1500 rocznicą (476 - 1976) upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego

Rocznik Lubelski 21, 33-43

1979

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

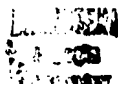
ROMAN KAMIENIK

„MORITUR ET RIDET”
W ZWIĄZKU Z 1500 ROCZNICĄ (476—1976)
UPADKU CESARSTWA ZACHODNIORZYMSKIEGO

K. Morawski w książce pt. *Czasy Zygmunto-wskie na tle prądów Odrodzenia*, wskazując w zakończeniu na objawy przyszłego upadku i złe przeczu- cia, pisał: „[...] Później, w osiemnastym wieku, z zmienionych wielce i gorszych okolicznościach śmiałyśmy się raz jeszcze [...] i umarliśmy od śmiechu”. Już w V wieku Salwian z Marsylii powiedział o imperium rzymskim, że umierało ono śmiejąc się. Autor traktatu *De gubernatione Dei* (*O rządach Opatrzności*) ukazał z jednej strony tragizm sytuacji, dramat, jaki rozgrywał się na jego oczach, a z drugiej — komiczną scenerię, bo przecież sytuacja wymagała raczej powagi i skupienia, obrachunku z życia i smutku nieodłącznie związanego z faktem pożegnania ze światem. W Rzymie było jednak zupełnie inaczej. Nie bacząc na powagę sytuacji i zbliżający się kres, Rzymianie bawią się i uczują, choć niebawem przyjdą — spełniając wolę Opatrzności — barbarzyńcy i to ponure widowisko skończy się¹.

Obraz, jaki nakreślił Salwian, nie jest w literaturze starożytnej wyjątkiem, a zachowanie się ludzi w podobnej sytuacji bywało analogiczne. Jakkolwiek trudno stwierdzić, czy wymieniony opis Salwian zaczerpnął z literatury klasycznej, czy może z jakiegoś kompendium retoryki, to jednak analogie zasługują na uwagę. Tukidydes, przedstawiając zarazem w Atenach na początku wojny peloponeskiej, ukazuje zachowanie się ludzi w sposób niemal identyczny: „[...] Dawniej oddawano się — pisze Tukidydes — użyciu po kryjomu, teraz jawnie korzystano z chwili widząc, jak szybko umierają bogacze, a ich majątki przejmują biedni. Każdy chciał prędko i przyjemnie użyć życia, uważając zarówno życie, jak pieniądze za coś krótkotrwałego. Nikt nie miał ochoty trudzić się dla cnoty, uważał bowiem, że nie wiadomo, czy nie umrze wcześniej, nim ją osiągnie; ucho- dziło za piękne i pożyteczne to, co było przyjemne i służyło rozkoszy. Ani obawa przed bogami, ani żadne prawa ludzkie nie kępowały nikogo. Jeśli idzie o bogów, ludzie uważali, że pobożność tak samo nie ma żadnego zna- czenia, jak i obojętność religijna, widzieli bowiem, że wszyscy na równi giną. Z pogwałcenia zaś praw ludzkich nikt sobie nic nie robił, bo nikt nie był pewien, czy doczeka wy-niaru sprawiedliwości; o wiele cięższy

¹ K. Morawski: *Czasy Zygmunto-wskie na tle prądów Odrodzenia*, „Bibl. Hist.” Warszawa 1922, s. 102; Silvianus: *De Gub. Dei* VII 1, 6 „Monumenta Germaniae Historica Auct. Antiqu.” I 1, rec. C. Halm, Berolini 1877; E. Arndt: *De ridiculi doctrina rhetorica*, Bonn 1904; E. de Saint-Denis: *Essai sur le rire et le sourire des Latins*, Paris 1965; L. Radermacher: *Weinen und Lachen, Studien über antikes Lebensgefühl*, 1969.

wyrok wisiał nad nim już teraz w postaci zarazy, dlatego każdy chciał przynajmniej użyć życia, zanim go choroba dosięgnie”².

Wśród wielu ciekawostek Waleriusz Maksymus podaje, że Filemon umarł ze śmiechu. Miał on figowca i niewolnika, który miał strzec go przed osłem. Osioł zjadł jednak drzewo figowe, o czym niewolnik doniósł panu; ten odparł, że skoro przyszedł za późno, niech da osłowi wina i tak się roześmiał, że umarł³. Według tzw. Pseudo-Anakreonta, bliżej nie znanego poety greckiego z czasów cesarstwa rzymskiego, starzec winien zażywać uciech życia tym więcej, im bliżej znajduje się śmierci⁴. Tę zasadę znajdujemy również w napisach nagrobnych, np. w CIL VI 11252: *ne metuas Lethen, nam stultum est tempore et omni dum mortem metuas, amittere gaudia vitae*⁵.

Narzekając na zepsucie obyczajów Salwian stwierdza, że zniszczenia, jakich dokonali barbarzyńcy, nie przyczyniły się do poprawy; świat jest nadal zepsuty i grzeszny⁶. Podczas gdy z okolic Cyrtu i Kartaginy dochodziły odgłosy brzęku mieczy najeźdźców, kościół w Afryce — jak powiada Salwian — szalał w cyrkach i teatrach; część mieszkańców znajdowała się w niewoli barbarzyńców, a ci, którzy pozostali w mieście, grzęźli w niewoli występków. Salwian ubolewa, że tak samo było w Trewirze, gdzie przedstawiciele dostojnych rodów, zapomniawszy o zaszczytach, wieku, urodzeniu i stanowisku, szaleli spojeni winem. W takim stanie znaleźli ich najeźdźcy, gdy zajęli miasto. Gani Salwian trewireńczyków za to, że w czasie, gdy jeszcze tliły się zgliszcza (*super bustum et cineres*), mieszkańcy miasta domagali się od cesarza przywrócenia widowisk publicznych. Salwian nie może wybaczyć ludowi, iż wprost od modlitwy biegł do teatrów, nurzał się w rozpuście i grzechu. W jego opinii cały świat rzymski, chrześcijański przecież, który doświadczył tylu klęsk i przeżywał tak ciężkie chwile, jest nieszczęśliwy, ale bawi się (*miser et luxuriosus*), umiera, ale śmieje się, *moritur et ridet*⁷.

Amfiteatry rzymskie w rozumieniu Salwiana, zgodnie ze zdaniem wielu innych pisarzy Kościoła, są miejscem zgorzenia, siedliskiem grzechu, upadku i zepsucia. O zgorzeniu, jakie sieje teatr rzymski, pisał Owidiusz, a później Orozjusz⁸. Podobnie czytamy u Tacyty. We wszystkich tych przypadkach rzecz idzie o przedstawienia mimiczne, w których odtwarzano sceny mitologiczne i akty z natury, a kobiety, które podczas tych wy-

² Tukidydes II 53, tłum. K. Kumaniecki.

³ Valerius Maximus IX 12,6.

⁴ *Griechischer Humor von Homers Zeiten bis heute, Kulturgeschichtlich interessante Texte aus drei Jahrhunderten, griechisch und deutsch* von G. Soyter, 2 Aufl. „Schriften und Quellen der alten Welt”, Bd. 3 Akad. Verl. 1961, s. 52.

⁵ CIL VI 11252.

⁶ Salvianus VI 2, 10; 3, 14; 4, 20; 4, 25; 7, 36—37 itd.

⁷ Salvianus VI 18, 95; *ad ludos protinus curritur, ad insanias convolatur, in theatris populus diffinditur, in circis plebs tota bacchatur*; VI 4, 20: *ecce innumera Christianorum milia in spectaculis cotidie rerum turpium commorantur*; VI 7, 38: *omni autem feralium ludicrorum die, quaelibet ecclesiae festa fuerint, non solum ad ecclesiam non veniunt, qui christianos se esse dicuntur, sed si qui inscii forte venerint, dum in ipsa ecclesia sunt, si ludos agi audiunt, ecclesiam derelinquunt. Spernitur dei templum, ut curratur ad theatrum: ecclesia vacatur, circus impletur: Christum in altario dimittimus, ut adulterantes visu impurissimo oculos ludicrorum turpium fornicatione pascamus.*

⁸ Ovidius: *Ars amat.* I 89 i n.; Orozjusz IV 21. Sceny ze sztuki kochania Owidiusza były przedmiotem przedstawień mimicznych — patrz *Ovid. Trist.* V 7.

stępów tańczyły, zrzucały nie tylko wierzchnie szaty. W pantomimie przedstawiano np., jak łabędź zapładnia Ledę (Juvenalis VI 63), Bachusa i Ariadnę, Medeę według Seneki, tańce (Ovidius Trist. II 495)⁹. Marcjalis, który w swych epigramach częściej czytelnika różnymi terminami i niewybrednymi zwrotami, stwierdza, że nie oddają one mimo wszystko całego realizmu życia i obyczajów; kobiety, które oglądały przedstawienia mimów, mogą bez rumieńca wstydu — powiada Marcjalis — czytać jego nawet najpaskudniejsze wiersze¹⁰. O pełnych wyuzdania przedstawieniach i występach mimicznych Teodory, późniejszej cesarzowej, pisze Prokopiusz¹¹. Z noweli Justyniana wiadomo, że w czasie igrzysk piątego dnia odbywały się przedstawienia teatralne pełne scen erotycznych i wyuzdania, zwane wprost *πόσων*¹². Zakazy uczestniczenia w podobnych przedstawieniach, nawet obwarowane surowymi sankcjami, nie odnosiły skutku, toteż zabraniano brania w nich udziału tylko kapłanom. Pierwsze tego rodzaju rozporządzenie wydał Julian Apostata¹³.

Do tej praktyki nawiązywał Kościół, zakazując duchownym pod groźbą sankcji kanonicznych uczestniczenia w gorszących widowiskach, choć niektórzy ojcowie Kościoła chcieli objąć tym zakazem całą społeczność chrześcijańską. Do nich należy również Salwian z Marsylii, który powiada, że obecność na takich widowiskach jest odstępstwem, wykroczeniem w stosunku do religii chrześcijańskiej; rzymskie widowiska są dziełem szatana, a chrześcijanie, którzy je oglądają, skazują swe dusze na wieczne potępienie; są one dowodem kultu starych bóstw, a sceny, jakim widzowie przyglądają się z upodobaniem, nie są godne wyznawców Chrystusa. Salwian ubolewa, że w czasie, gdy odbywają się widowiska, kościoły świecą pustką¹⁴.

⁹ Gregor. Naz: *Carm.* II 11, 4, 157, 162; Tatian 23; Tertullian: *De spect.* I Loeb: *Itaque theatrum Veneris Liberi quoque domus est [...]* *Et est plane in artibus quoque scaenicis Liberi et Veneris patrocinium. Quae privata et propria sunt scaenae, de gestu et corporis flexu mollitiae Veneris et Liberi immolant, illi per sexum, illi per luxum dissolutis [...]*. Cyprian: *Spect.* 2, 2—4; Juvenalis IV 63 i n.; Ovidius: *Trist.* II 495; Tertullian: *Apol.* 15 Loeb: *Cetera lasciviae ingenia etiam voluptatibus vestris per deorum dedecus operantur [...]*; por. Lampridius: *HSA Heliogab.* 25, 4: *mimica adulteria*; Donatus: *Ad Verg. Aen.* V 64: *mimi solis inhonestis et adulteris placent; nudatio mimarum* Valerius Max. 2, 10, 8; por. Procopius: *Hist. Arcana* 9, 20—23; Lactantius: *Inst. div.* I 20, 6: *exuuntur vestibus populo flagitante meretrices quae tunc mimarum finguntur officio*; *ibid.* 6, 20: *mimi decent adulteria dum fingunt*; Minutius Felix: *Octav.* 37, 12: *in scaenicis ludis turpitudine prolixior, nunc enim mimus vel exponit adulteria vel monstrat, nunc enervis histrio amorem dum fingit infigit*; Salvianus VI 7, 38: *ut adulterantes visu impurissimo oculos ludicrorum turpium fornicatione pascamus*.

¹⁰ Martialis III 86.

¹¹ Procopius: *Arcana Hist.* 9, 20—23.

¹² *Novell. Just.* 105 c I; L. Friedländer: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms* t. II 8 Aufl. Leipzig 1910 s. 319, 443—445, 490; por. Th. Haarrhoff: *Schools of Gaul, A Survey of pagan and christian education in the last century of the Western Empire*, Oxford 1920, s. 199.

¹³ Friedländer: *op. cit.*, s. 465. H. Jürgens: *Pompa diaboli. Die lateinischen Kirchenväter und das antike Theater*, Stuttgart 1972, „Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft” 46; W. Weismann: *Kirche und Schauspiele. Die Schauspiele im Urteil der lateinischen Kirchenväter unterbes. Berücksichtigung von Augustinus*, Würzburg 1972.

¹⁴ Tertullian: *Apolog.* 6; Augustinus: *De civ. Dei* I 30; Joh. Chrysost: *In Matth. homil.* VI 7; *homil. contra ludos et theatra* In Joh. homil. 58, 4;

Część traktatu Salwiana *De gubernatione Dei*, w którym autor przedstawia z uczuciem pełnym goryczy i odrazy stan moralny współczesności, ukazuje objawy gniewu Bożego i zasłużoną karę w postaci najazdów barbarzyńców. Pełno tu figur retorycznych, odnosi się to zresztą do całego dzieła, a potraktowanie zagadnienia z punktu widzenia ascezy i surowości obyczajowej jest zgodne z tendencjami, jakie przyświecały autorowi dzieła. Salwian nakreślił obraz współczesności w mrocznych kolorach. Nie ulega wątpliwości, że ocena współczesnych czasów jest w dziele Salwiana surowa, nie brak tu przesady i daleko idących uogólnień; wiele z nich można zapisać na konto retorycznej przesady, hiperboli retorycznej, choć byłbym skłonny widzieć w niej tylko środki wyrazu, jakimi posługuje się kapłan z Marsylii. Jego sformułowania, jakkolwiek wyrażone w kunstownych słowach, nie są pozbawione realizmu i nie mijają się z rzeczywistością. Oceny Salwiana wymagają oczywiście pewnej korekty, skoro w jego przekonaniu prawdziwym chrześcijaninem jest jedynie człowiek, jeśli nie uotóżamiony z mniczem, to ze sposobu bytowania bardzo doń zbliżony.

Na upadek moralny współczesnych mu czasów narzekał Jan Chryzostom, który również stwierdzał, że lud zaledwie wyszedł z kościoła, gdzie odprawiano modły błagalne z powodu trapiących wszystkich nieszczęść, biegł do teatru lub cyrku, mimo że były to Święta Wielkanocne. Hippodrom przyciągał — jak stwierdza Chryzostom — nawet w czasie niepogody, podczas gdy kościół, zapewniający schronienie przed deszczem, świecił pustką. W Wielki Piątek wielu chrześcijan chętniej poszło na wyścigi konne niż do kościoła. W niedzielę 2 lipca 399 r. całe miasto znajdowało się w cyrku, a kościół był pusty¹⁵. Powtórzone tu zostały więc narzekania Tertuliana i biskupa Hippony Augustyna, który ucolewał, że chrześcijanie uciekają z kościołów i biegną do amfiteatrów. Modlono się również o zwycięstwo w igrzyskach lub triumf w wyścigach cyrkowych. Woźnice obydwu stronniotw cyrkowych pędzili konie, wzywając boskiej pomocy¹⁶.

Kościół dążył przede wszystkim do zniesienia walk gladiatorских, krwawych zapasów i mordów na arenach rzymskich, a żądania Augustyna i Prudencjusza świadczą o stanowczości, z jaką przedstawiciele Kościoła do tego zmierzali¹⁷. Kościół zabronił wiernym brania udziału w widowiskach traktowanych jako siedlisko zgorznienia i w walkach gladiatorów, widzowie zostali bowiem uznani za współwinnych rozlewu krwi. Akcja Ko-

In cap. I I Genes. homil. VI 2 w Migne: Patr. Graeca 53, col. 57; H. Wallon: Histoire de l'esclavage dans l'antiquité, t. III, 2 éd., Paris 1879, s. 353; B. V. Vandenberghe: Saint Jean Chrysostome et les spectacles, „Zeitschrift für Religion und Geistesgeschichte” VII 1955; P. Chr. Baur: Der heilige Johannes Chrysostomus, Bd. II, München 1930, s. 77.

¹⁵ Baur: *op. cit.*, Bd. II, s. 77.

¹⁶ Codinus: *De signis* ed. B. G. Niebuhr. CSHB Bonnae 1843, s. 49—50; Augustinus: *De consensu Evangelistarum* I 50, Migne: *Patr. Lat.* 34, col. 1068; *Sermo* 199, 3 *ibid.* 38, 1027—28; *Sermo* 88, 7; *In Psalm.* 80, 2; 80, 11 Migne: *Patr. Lat.* 37, 1038; Edm. Le Blant: *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle, t. I Les provinces gallicanes*, Paris 1856, s. XCV; Wallon: *op. cit.*, s. 353; Nöldeken: *Tertullian und das Theater*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” XV 1895, s. 180 i n.; G. Combès: *La doctrine politique de Saint Augustin*, Paris 1927, s. 339—340.

¹⁷ Prudentius: *contra Symmachum* II 1114—1132; Augustinus: *Confessiones* III 16; Theodoret: *Hist. Eccles.* V 26; P. Allard: *Rome au IVe siècle d'après les poèmes de Prudence*, „Revue des Questions Historiques” 36, 1884, s. 5.

ścioła, jakkolwiek napotykała na opór i sprzeciwy ze strony wyznawców, znalazła swój wyraz w uchwałach synodów. Ograniczono jednak na razie zakaz uczestniczenia w widowiskach publicznych do niedziel¹⁸.

Dążenia Kościoła usankcjonowało ustawodawstwo cesarskie, a listę re-skryptów w tej sprawie otwiera Konstantyn Wielki w r. 325¹⁹. Arkadiusz w 399 r. zabronił urządzania w niedzielę widowisk teatralnych i wyścigów konnych; w tym dniu wolno było obchodzić jedynie urodziny cesarskie. Organizowania widowisk cyrkowych w niedzielę zabronił Teodozjusz Wielki, a w r. 409 został zniesiony nawet wyjątek, jaki stanowiły urodziny cesarza²⁰.

Pozorna pobożność chrześcijan i zamiłowanie do widowisk publicznych niepokoiły Hilarego i Cezarego z Arelate. W amfiteatrze w Arles wystawiano jeszcze wówczas sztuki przedstawiające Afrodytę i Bachusa. Siła przyciągająca tych widowisk, jak stwierdza Hilary, jest tak wielka, że sąsiedni kościół świecił w tym czasie pustką. Bez skutku jednak groził Cezary karami piekielnymi i wiecznym potępieniem²¹. Uskarżał się również papież Leon Wielki, że gdy po odjeździe Genzeryka odbywały się w kościołach rzymskich dziękczynienia, na uroczystości przybyło bardzo niewiele chrześcijan; papież ubolewał, że widowiska przyciągają więcej ludzi aniżeli miejsca męczenników. Czyż nie zasłużyliśmy — pytał Leon Wielki — na gniew Boga²²?

Salwian szczególnie ubolewa nad tym, że jeszcze w jego czasach odbywają się walki z dzikimi zwierzętami (*venationes*), a w poszukiwaniu dzikich bestii przetrząsa się najbardziej niedostępne knieje, ustronia i ostępy leśne; na pożarcie dzikim zwierzętom daje się ludzi „[...] *ut devorari possint a feris viscera hominum*”²³. Salwian nie wspomina jednak o igrzyskach gladiatorских, które z pewnością w jego czasach już nie odbywały się. Ustalenie daty ostatnich zapasów gladiatorских jest sprawą niezwykle

¹⁸ Conc. Eliberit. a 305 c 62; Conc. Arelat. I a 314 c 5; Conc. Arelat. II 20 a 443; Conc. Carthag. IV a 398 *de iis qui ecclesia praetermissa ad spectacula pergunt* tit. 88 c 16 [w:] Bruns: *Canones apostolorum et Conciliorum saeculorum IV V VI rec.* Herm. Theod. Bruns Berolini 1839 t. I, Rist. fototip., Torino 1959, s. 419: *qui die sollemni, praetermisso sollemni, ecclesiae conventu, ad spectacula vadit, excommunicetur*; por. Codex canon. eccles. Africanus a 401 c 61 Bruns: *ibid.* I, s. 170 *de spectaculis, ut die dominico vel ceteris sanctorum festivitibus minime celebrentur*; por. Conc. Carthag. a 419 can 61 Mansi: *Concilia III* 767 i *Codex ecclesiae Africanus*, Bruns I, s. 162; J. Gaudemet: *L'Église dans l'Empire romain IVe siècle*, „Histoire du droit et des Institutions de l'Église en Occident” publ. sous la dir. de G. Le Bras, Paris b.r. wyd. ed Sirey 1958, s. 662, 704.

¹⁹ Baur: *op. cit.*, II, s. 79; A Puech: *St. Jean Chrysostome et les moeurs de son temps*, Paris 1891, s. 266—287.

²⁰ Puech: *op. cit.*, s. 266 i n.

²¹ Hilarius: *Sermo* 104 [w:] Migne: *Patr. Lat.* 50; Caesarius Arelat: *Sermo* 259 [w:] Migne: *Patr. Lat.* 39, col 2225; A. Malnory: *Saint Césaire évêque d'Arles* 505—543, „Bibl. de l'École des Hautes Études”, Paris 1894, s. 222; C. Fr. Arnold: *Caesarius von Arelate und die Kirche seiner Zeit*, Leipzig 1894, s. 71.

²² Leo I: *Sermo* 84, 1 [w:] Migne: *Patr. Lat.* 54, col 433: *plus impenditur daemonis quam apostolis, et maiorem obtinent frequentiam insana spectacula quam beata martyria*; były to tzw. ludi Apollinares, które odbywały się w okresie oktawy św. Piotra i Pawła — patrz H. Grisar: *Geschichte Roms und der Päpste im Mittelalter mit bes. Berücksichtigung von Cultur und Kunst nach den antiken Quellen dargestellt*, Bd. I *Rom beim Ausgang der antiken Welt*, Freiburg i Br. 1901, s. 79.

²³ Salvianus VI 2, 10.

trudną. Można chyba przyjąć, że utrzymały się one przez cały wiek IV, choć od czasów Teodozjusza Wielkiego datuje się zdecydowane zwycięstwo chrześcijaństwa. W literaturze historycznej przypisuje się chrześcijaństwu zasługę zniesienia krwawych mordów na arenach rzymskich amfiteatrów. Podziela ten pogląd m.in. P. de Labriolle, a B. Biondi uważa, iż igrzyska gladiatorские zostały zniesione przez Konstantyna Wielkiego. Stara to teza i przyjęta powszechnie, choć już w 1912 r. J. P. Kirsch zakwestionował jej słuszność²⁴.

Według tradycji igrzyska gladiatorские zniósł w 325 r. Konstantyn Wielki (*omnino gladiatores esse prohibemus*), a przestępcy, zamiast na areny, musieli być zsyłani do kopalń²⁵. Już Gothofredus przypuszczał, że nastąpiło to pod wpływem soboru w Nicei²⁶. T. Mommsenowi wydawało się rzeczą niemożliwą, by Konstantyn Wielki wydał rozporządzenie w sprawie igrzysk gladiatorских tylko dla wschodu, jak sądził Gothofredus. Trafnie Mommsen zauważył, że Konstantyn raczej ganił igrzyska aniżeli zakazywał ich urządzania²⁷. Potwierdzeniem trafności tej opinii byłby fakt, że już po wydaniu rzeczony reskryptu Konstantyna Wielkiego urządzano igrzyska w Antiochii²⁸. Tenże Konstantyn zezwolił na prośbę mieszkańców Hispellum (Spello) w Umbrii, żeby kapłan wydał widowiska sceniczne i igrzyska gladiatorów, jak świadczy o tym wielka inskrypcja: „[...] *qui apud Vulsinios Tusciae civitate[m] ludos sc[h]enicos et gladiatorum munus exhibeant [...] ut civitati cui nunc Hispellum nomen daremus [...] spectaculum tam scaenicorum ludorum quam gladiatorii muneris exhibere[nt]*”²⁹. On też w czasie pobytu w Trewirze w latach 306—312 zorganizował widowiska z walkami gladiatorów. Konstancjusz, który spędził zimę 353—4 w Arelate, wydał wspaniałe igrzyska gladiatorские z okazji trzydziestolecia swego panowania. Urządzano widowiska za Makrynusa. W 357 r., gdy Konstancjusz II odwiedził Rzym, uczczono to wydarzenie również igrzyskami³⁰.

W Italii przez cały wiek IV istniały szkoły gladiatorские, a inskrypcje świadczą o „munera” tego rodzaju. Igrzyska gladiatorские figurują w kalendarzu Filokalusa³¹. Daje się jednak zaobserwować tendencję do ograniczania zarówno zasięgu, jak i rozmiarów walk gladiatorских. Rozporządzenie cesarskie z 357 r. zabraniało żołnierzom i służbie pałacowej zacią-

²⁴ P. de Labriolle: *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, publ. sous la dir. de A. Fliche et V. Martin, Bloud et Gay, t. IV, 1937, s. 586; J. P. Kirsch [w:] „*Römische Quartalschrift*”, t. XXVI, 2, 1912, s. 210.

²⁵ Th. Mommsen: *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, s. 955.

²⁶ K. Schneider: art. *Gladiatores* w „*PWRE*” Suppl. III, Stuttgart 1918, col. 771; Friedländer: *op. cit.*, s. 424; Gothofredus [w:] *Adnotationes ad Cod. Theod.* XII 1, 103.

²⁷ Mommsen: *op. cit.*, s. 955; igrzyska na wschodzie odbywają się nadal, patrz J. Geffcken: *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*, Heidelberg 1920, s. 307; F. Gregorovius: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, Bd I, Stuttgart 1859, s. 115.

²⁸ Libanius: *De vita sua* p 3; *Epist.* 218, 220; L. Robert: *Les gladiateurs en Orient grec*, Paris 1940, s. 261; G. Downey: *The Olympic Games at Antioch in the fourth century A. D.*, „*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*” LXX, 1939, s. 428—438; tegoż: *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, s. 443.

²⁹ *CIL* XI 5265.

³⁰ Ammianus Marcellinus XIV 5, 1; XVI 10, 13; SHA: *Macrinus* c 4; Friedländer: *op. cit.*, s. 303, 425; L. Constans: *Arles antique*, Paris 1921, s. 101.

³¹ Schneider: *op. cit.*, col. 771; Friedländer: *op. cit.*, s. 424.

gania się do szkół gladiatorских. Reskrypt Walentyniana III z r. 367 zabraniał zsyłania do szkół gladiatorских chrześcijan i służby pałacowej³². Traktaty Augustyna świadczą jednak, iż igrzyska odbywały się nadal bez przeszkód; w jego pismach znajdujemy wiele wzmianek o tych widowiskach. Atenagoras, zwracając się do chrześcijan stwierdza, że wszyscy bardzo wysoko cenią sobie igrzyska, a szczególnie te, w których występują gladiatorzy i zwierzęta; potwierdza on również fakt, że urządzają je chrześcijanie. Bazyli Wielki wspomina *venationes* i wymienia wystawiane przez *munerarii* obrazy przedstawiające walki z dzikimi zwierzętami, ganiąc ten zwyczaj jako przykład fałszywej sławy³³. Pustelnikowi Hilarionowi śniły się igrzyska gladiatorские, musiał więc je oglądać, zanim wybrał samotność. Przyjaciel Augusty, Alypius, oglądał w r. 385 zapasy gladiatorские w Rzymie³⁴.

W 391 r., gdy prefektem miasta był Kw. Aureliusz Symmachus, zostały wystawione igrzyska gladiatorские. Symmach zorganizował siedmiodniowe zapasy w 401 r., gdy jego syn był pretorem, właśnie dla uczczenia tego faktu. Konie sprowadzono z Hiszpanii, a woźniców z Sycylii. Jako gladiatorzy mieli walczyć Sasi, którzy dostali się do niewoli rzymskiej, jednak 29 spośród nich — ku wielkiemu żmartwieniu Symmacha — popełniło samobójstwo, dusząc się wzajemnie. Wiadomo również z Olympiodora, że Maksymus, senator z czasów Symmacha, wydał na widowiska publiczne wielkie sumy³⁵.

Wzmianki o igrzyskach gladiatorów w pismach biskupa Mediolanu Ambrożego dotyczą również wydarzeń współczesnych, a w czasach Auzoniusza wydawano je podczas uroczystości pogrzebowych jako *munus funebre*³⁶. W 397 r. Arkadiusz i Honoriusz zabraniają gladiatorom przechodzenia do stanu senatorskiego³⁷.

Według tradycji, na polu zresztą legendarnej, ostatnie igrzyska gladiatorские miały się odbyć w 404 r. za Honoriusza. Teodoret podaje, że wtedy to mnich azjatycki Telemach, nie chcąc dopuścić do rozlewu krwi, rzucił się między walczących zapasników, został jednak rozszarpany przez tłum widzów³⁸. Inna hipoteza, według której igrzyska gladiatorские zostały znie-

³² Mommsen: *op. cit.*, s. 364, 925; Friedländer: *op. cit.*, s. 424.

³³ Augustinus: *De civ. Dei* III 14, 2; *Confessiones* 6, 8; Athenagoras: *Pro christianis* c 30; Basilius: *hom. in Psalm. 61*; Migne: *Patr. Graeca* 29; Schneider: *op. cit.*, col. 772.

³⁴ *Vita S Hilarionis* abb. 3, „Acta Sanctorum Bollandina” Oct. 9, t. 57 Parisiis et Romae 1869 oraz Migne: *Patr. Lat.* 24, 29—54 cap. 3 p. 44 E: *Quoties illi nudae mulieres cubanti, quoties esurienti largissimae apparuere dapes [...] psallentique gladiatorum pugna spectaculum praebuit, et unus quasi interfectus, et ante pedes eius corruens, sepulturam rogavit. Oravit semel fixo in terram capite, et ut natura fert hominum, abducta ab oratione mens, nescio quid aliud cogitabat: insiliit dorso eius agitator, et latera calcibus, cervicem flagello verberans [...]*; Augustinus: *Confess.* VI 13; Schneider: *op. cit.*, col. 772.

³⁵ Symmachus: *Ep.* II 46; Prudentius: *in Symmach.* 2, 1092; Olympiodor u Focjusza *Bibl.* I p. 63 Bekker; Friedländer: *op. cit.*, Bd. II, s. 308, 348—9.

³⁶ Ambrosius: *De off.* II 21, 109; o *venationes* patrz Hieronymus: *de vir. illustr.* 16; *Passio S Perpetuae* c 10, 18; Auson: *Idyll.* 25 de feriis romanis 33; tegoż: *Griph.* 2, 36.

³⁷ *Cod. Theod.* XV 12, 3.

³⁸ J. P. Kirsch, „Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques”, II, 1914, col. 630 i n.; „The Oxford Dictionary of the Christian Church”, London 1958, s. 1326.

sione w 399 r. przez Honoriusza, jest oparta na świadectwie tablicy pascchalnej z Benewentu, która pod tą datą podaje: *ludi tulti sunt*³⁹. W inskrypcji z Ostii, którą przytoczę niżej, *vir clarissimus* Arpagius Lupus podarował ludowi szkołę gladiatorską, jeśli przyjąć uzupełnienia uszkodzonego napisu, jakie zaproponował B. G. de Rossi. Jego zresztą zdaniem, domniemana szkoła gladiatoriska nie była w ogóle wykorzystana ze względu na cesarski zakaz urządzania igrzysk gladiatorskich w 404 r. lub w związku z zamknięciem szkół gladiatorskich w 399 r. Wymieniona inskrypcja brzmi jak następuje (CIL XIV 300): *Arpagius Lupus v[ir] clarissimus (?)/petentib. civib. locum ca/mpi lub ca(stri) gladiatorii ad splendorem Nynfii sua om[ni impensa]/a solo constructum popul[o]/largitus est; qua celerit(ate) [publica] est vota [executus]*.

Konjektura de Rossiego *ca[mpi]* lub *ca[stri] gladiatorii* nasuwa poważne wątpliwości⁴⁰. L. Friedländer, a po nim H. Dessau podzielali wątpliwość, czy rzeczywiście przytoczoną inskrypcję znaleziono w miejscu, w którym została wzniesiona i czy faktycznie należy do tej właśnie budowli. Zwrot „*sua omni pecunia vel impensa*” wskazuje, iż fundatorem była osoba prywatna, a nie urzędnik (CIL XIV 300 adnot.). H. Dessau zakwestionował zasadność rekonstrukcji tekstu napisu zaproponowanej przez de Rossiego. Jakkolwiek krytycy de Rossiego zdają się mieć słuszość, to jednak możliwości innych propozycji nie widzę.

W inskrypcji znalezionej przez de Rossiego w Torlonii (CIL XIV 157) chodzi o jakąś budowlę, która nie była użytkowana, a przez Acholiusa Abydusa, prefekta annonny, została przeznaczona na inne cele. De Rossi odczytał tę inskrypcję następująco: *[Hic miseri in dirum saeva n]ecessitate certamen/[ad oblectandos sua morte pop]ulos armabantur/dito sed sine usu ab initio dericto (sc. derelicto)/numquam ante hac publica adiume(n)-ta/Acholius Abydus vc./[praefectus annonae urbi]s Romae. De Rossi przyjął, że inskrypcję należy datować na czasy Teodoryka Wielkiego. Dessau odmniósł się również krytycznie do rekonstrukcji, jak i interpretacji tego napisu przez de Rossiego.*

Wiemy, że w 404 r. Honoriusz zabronił urządzania igrzysk gladiatorskich w okresie triumfu w związku ze zwycięstwem Stylichona nad Alarykiem. Zakaz urządzania igrzysk gladiatorskich na wschodzie wydał Anastazjusz, a ostatni reskrypt cesarski dotyczący igrzysk został wydany w latach 403—423. Ostatnia wzmianka o igrzyskach gladiatorskich pochodzi z r. 465, ale wtedy ich już nie urządzano⁴¹. Gothofredus uznał r. 404 jako datę zniesienia igrzysk gladiatorskich, podczas gdy O. Seeck przyjął, iż w 404 r., kiedy to Honoriusz święcił uroczyste objęcie szóstego konsulatu, w związku z którym Klaudian napisał dwój panegiryk, zostały wydane igrzyska gladiatorskie i wtedy to został zamordowany przez tłum ów mnich Telemach⁴². Od określenia bliższej daty wstrzymał się jednak

³⁹ „MGH” AA IX Chron. Min. I ed Th. Mommsen, Berolini 1892, s. 735; H. Usener: *Die Aufhebung der Gladiatorenschulen*, „Rhein. Mus.” 37, 1882, s. 479; Schneider: *op. cit.*, col. 772.

⁴⁰ G. B. de Rossi: *Epigrafe storica scoperta in Porto alludente agli ultimi spettacoli gladiatorii ed alla loro abolizione*, „Bullettino di archeologia cristiana” 1868, s. 84—87; tegoż; *Dalli ultimi tempi degli spettacoli gladiatorii*, *ibid.* 1867, s. 86—87.

⁴¹ *De officio comitis Orientis*, Cod. Just. 36.

⁴² Gothofredus [w:] *Adnot. ad Cod. Theod.* por. Dessau: *Adnotationes ad CIL XIV 300*; O. Seeck: *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Bd.

K. Schneider, który przyjmuje jako *terminus post quem* lata 402—403 (Prudencjusz) i *ante quem* r. 423, tj. śmierć cesarza Honoriusza⁴³.

H. Usener, a za nim J. Geffcken, powołując się na wymienioną wyżej tablicę paschalną z Benewentu, uznali r. 399 za datę przełomową. Zdaniem jednak Usenera, wzmiankowany w niej zakaz lub rozporządzenie dotyczy wyłącznie cesarskich inunera. Jednakże F. Lot przyjął, że zostały one faktycznie zniesione na wschodzie za Teodozjusza Wielkiego, a na zachodzie przez Honoriusza⁴⁴. Idąc w ślady Friedländera, L. Robert uważa, że igrzyska gladiatorские zostały zaniechane w IV w., choć walki z dzikimi zwierzętami przetrwały aż do w. VI⁴⁵. Przyjmuje się, że i na wschodzie igrzyska gladiatorские nie były już organizowane, skoro Jan Chryzostom, który gani uczęszczanie do teatrów i cyrków, nie wymienia nigdzie krwawych walk zapaśniczych, a atakuje okrucieństwo i bezsens walki z dzikimi zwierzętami. Leon i Anthemius zakazali widowisk, ale tylko w niedzielę, a według rozporządzenia Justyniana konsulowie, niezależnie od innych, mieli urządzać *venationes*⁴⁶.

W kalendarzu rzymskim z połowy IV w. widnieje 175 świąt, z których 10 jest przeznaczonych na igrzyska gladiatorские, 64 na zapasy w cyrku, a 101 na przedstawienia teatralne. Mamy w kalendarzu Polemiusa Sylwiusa 58 różnych widowisk publicznych, m.in. *venationes*⁴⁷. Turcius Rufius Apronianus Asterius, konsul w 494 r., chwali się, że w rzymskim cyrku urządził wyścigi rydwanów i *venationes*. Wzmianki o walkach z dzikimi zwierzętami znajdujemy także w Antologii Palatyńskiej⁴⁸.

Na początku V w. Paulin z Pelli ubolewał, że chrześcijanie uczęszczają na widowiska do teatrów, ale amfiteatr w Arelate był zamknięty dla widowisk od czasów Hilarego, który brał stąd marmury na ozdabianie kościołów. A. Malnory przypuszcza jednak, że później widowiska zostały wznowione, skoro znów potępia je Cezary z Arelate⁴⁹. Jako duumwir wydał w Lugdunum wspaniałe igrzyska Nymfius, który zyskał oklaski ludu. Wierszowana inskrypcja nagrobna wymienia ten znamieny, jak można sądzić, fakt, obok cnót chrześcijańskich zmarłego⁵⁰. Ostatnie widowiska publiczne odbyły się w Arelate w 462 r.⁵¹ Warto jednak zwrócić uwagę,

VI, Stuttgart 1922, s. 422; tegoż art. *Honorius*, „PWRE” Bd VIII, Stuttgart 1913, col. 2281.

⁴³ Schneider: *op. cit.*, col 772.

⁴⁴ Usener: *op. cit.*, s. 479—480; Geffcken: *op. cit.*, s. 183; Friedländer: *op. cit.*, s. 425, 558—559; F. Lot: *La fin du monde antique et le début du Moyen Age*, „L'Evolution de l'Humanité”, Paris 1951, s. 207.

⁴⁵ Friedländer: *op. cit.*, s. 425, 558; Robert: *op. cit.*, s. 330.

⁴⁶ Friedländer: *op. cit.*, s. 425—426.

⁴⁷ *CIL* I s. 254 i n.

⁴⁸ „Anthologia Palatina” IX 538, 581 ed Jacobs II 190, 207; por. Procop: *Hist. Arcana* c 26; Marcellini Com: *Chronicon* patrz Friedländer: *op. cit.*, s. 309, 312, 426; o walkach z dzikimi zwierzętami za Justyniana Dig. 48, 19, 8, 11.

⁴⁹ Paulinus Pell: *Ep.* 194, Migne: *Patr. Lat.* 61 c 246; Caesarius Arelat: *Sermo* 259, Migne: *Patr. Lat.* 39 col. 2225; Malnory: *op. cit.*, s. 122; Arnold: *op. cit.*, s. 71.

⁵⁰ J. Sacazé: *Les Inscriptions antiques des Pyrenées*, Toulouse 1892, s. 227—228; Le Blant; *op. cit.*, t. II, Paris 1865, s. 412; *ibid.*, t. I, Paris 1856 Nr 596 A s. XCV: *Exceperet tuo quondam data munere sumptu plaudentis populi gaudia per cuneos*; H. P. Eydoux; *Insurrection de la Gaule*, Paris 1961, s. 333.

⁵¹ M. Fauriel: *Histoire de la Gaule méridionale sous la domination des conquérants germanis*, t. I, Paris 1836, s. 394.

że synod w Tours w 461 r. potępia urządzenie w kościołach pijalni wina i wynikające stąd zgorzenie: „*perlatum est ad sanctam synhodum quidam presbyteri in ecclesiis sibi commissis tabernas, quod nefas est constituent, neque per cauponas vinum vendant aut vendere permittant, et ubi tantummodo orationes et verbum divinum Deisque laus debuerit resonare, ibi comessationes et ebrietates fiant, ibi risus et plausus et verba turpia, ibi rixae et contentiones resultent [...]*”⁵².

Restauracja Kolosseum w Rzymie dowodziłaby, że odbywały się tam widowiska publiczne. Kolosseum odrestaurowano w 438 r. za Walentyniana III, a następnie w latach 467, 472, 473—487 oraz w 508 r. za Teodoryka Wielkiego. W 510 r. Teodoryk odrestaurował również teatr Pompejujsza⁵³. A. M. Collini i L. Cozza w opublikowanej w 1962 r. pracy pt. *Ludus magnus* przytaczają trzy fragmenty inskrypcji, w której mowa o *novi gradus*. Na podstawie napisów na kamiennych schodkach Kolosseum A. Chastagnol zidentyfikował imiona 195 członków senatu z czasów Odoakra⁵⁴.

Tradycja widowisk publicznych, zwłaszcza walki z dzikimi zwierzętami, utrzymywała się. Zwierzęta sprowadzano z Afryki, a Kasjodor za panowania Teodoryka Wielkiego podziwiał zwinność *venatores*. Odbywały się również wyścigi konne, a *ludi circenses* z r. 541 są poświadczone inskrypcyjnie⁵⁵.

Wyścigi rydwanów figurują na sankofagach chrześcijańskich. Szczególnie zasługują na uwagę płaskorzeźby sarkofagów z Foligno, z czasów późnego cesarstwa rzymskiego⁵⁶. *Venationes* i lwy rozszarpujące ludzi figurują na płaskorzeźbach w auli Bassusa; analogicznie przedstawiają je „graffiti” w świątyni Antonina i Faustyny. Dodać należy również płaskorzeźbę z IV w. w Sofii⁵⁷. Zasługują jeszcze na uwagę dwa dyptychy konsularne; na jednym z nich, pochodzącym z 506 r., zostały przedstawione *ludi circenses*, walka z lwami, dalej z niedźwiedziami, a następnie walka z koniem, lwa z bykiem, a napis głosi: *Fl(avius) Areob(indus) Dagal(aiphus) Areobindus v(ir) i(inlustris) ex c(omite) sac(ri) stab(uli) et m(agister)*

⁵² A. F. Ozanam: *La civilisation au cinquième siècle. Introduction à une histoire de la civilisation aux temps barbares suivis d'un essai sur les écoles en Italie*, t. I, Paris 1855, s. 120.

⁵³ CIL VI 1191, 1763, s. 860 Nr 100; Cassiodor: *Variae* IV 59; O. Richter: *Topographie von Rom*, „Handbuch der klass. Altertumswissenschaft” Bd. III, Nördlingen 1889, s. 843; R. Lanziani: *Iscrizioni dell'Amfiteatro Flavio*, „Bullettino della Comm. arch. comm. di Roma” 1880, s. 229, 233; tegoż: *La destruction de Rome*, Lille—Rome—Paris 1905, s. 59, 107; Gregorovius: *op. cit.*, Bd. I, s. 284, 291—292; Grisar: *op. cit.*, Bd. I, s. 205, 463—468.

⁵⁴ A. M. Collini et L. Cozza: *Ludus Magnus*, Roma 1962, s. 151—153, patrz „*Année Epigraphique*” 1964, s. 113; A. Chastagnol: *Les Inscriptions des gradins sénatoriaux du Collisée*, „Akte des IV Intern. Kongr. für griechische und lateinische Epigraphik”, Wien 1962, s. 63—71 i „*Année Epigraphique*” 1964, s. 89.

⁵⁵ Cassiodor: *Variae* V 42; III 51, CIL XI 8138a; o widowiskach w Cyrku Wielkim w VI [w:] Cassiodor: *Variae* III 51.

⁵⁶ G. B. de Rossi: „*Bullettino di archeol. crist.*” 1871, s. 48, 52, 55, 122 i tabl. 1—4; 1873, s. 23; 1878, s. 33—34; „*Bullettino di archeol. commun. di Roma*” 1893, tabl. 4—5 z komentarzem Marucchiego i de Rossiego s. 45—46; „*Nuovo Bullettino di archeol. crist.*” 1898, s. 46, fig. 1; wyścigi rydwanów i *venationes* w Kolosseum w 519 r. Cassiodor: *Variae* V 42; Grisar: *op. cit.*, rys. 149, s. 389; A. Piganiol: *Les jeux des Romains*, „*Les Études Anciennes*” 25, 1925, s. 387; por. K. Weitzmann: *Le survivance des représentations mythologiques dans l'art chrétien ancien et byzantin*, „*Revue d'Histoire Ecclésiastique*” 57, 1962, s. 290.

⁵⁷ Piganiol: *op. cit.*, s. 387.

m(ilitum) p(er) or(ientem) ex c(onsule) c(onsul) or(dinarius). Na dyptychu z 517 r. dwa niedźwiedzie wypuszczone z zamknięcia rozszarpują ludzi. Głowy widzów zarówno tu, jak i na poprzednio wymienionym dyptychu, nie nasuwają wątpliwości, że dzieje się to na oczach zebranej publiczności, chodzi więc o walki z dzikimi zwierzętami. Napis głosi: *Fl(avius) Anastasius Paulus Probus Sabinian(us). Pompeius Anastasius vir inl(ustris) com(es) demestic(orum) equit(um) cons(ul) ord(inarius)*⁵⁸.

Wzmianki o *venationes* spotykamy jeszcze w 536 r. Justynian uskarżał się w liście do arcybiskupa Konstantynopola, że na widowiska i wyścigi konne uczęszczają duchowni. Podobnie jak wzmiankowany wyżej synod w Tours i on potępiał pijalnię wina w kościołach na synodzie generalnym w 680 r. w Konstantynopolu⁵⁹. Synod rzymski z 680 r. wydał biskupom zakaz uczestniczenia w przedstawieniach mimów. Tradycja rzymskich widowisk publicznych przeżyła więc *imperium Romanum*, a Chilperyk restaurował teatr w Soissons, gdzie nawet w VII—VIII w. wystawiano sztuki Terencjusza⁶⁰.

W świetle powyższych danych chrześcijaństwo, mimo wysiłków ze swej strony i zakazów cesarskich, nie złamało tradycji starożytności klasycznej jeśli idzie o zamykanie do igrzysk gladiatorów, walk z dzikimi zwierzętami i widowisk publicznych. Chrystianizacja nie oznaczała zerwania z przyzwyczajeniami i obyczajem pogańskiej starożytności, a zmierzch tego rodzaju widowisk publicznych był raczej wynikiem braku środków niż skutkiem zakazów cesarskich, a więc tak jak to uzasadniał Salwian: „[...] *non aguntur, quia agi iam prae miseria temporis atque egestate non possunt [...] Calamitas enim fisci et mendicitas iam Romani aerarii non sinit ut ubique in res nugatorias perditae profundantur expensae*”⁶¹. Salwian uchwycił realistyczne rysy współczesności, jakkolwiek przejawiał i wyeksponował tylko strony ujemne. Opisy i krytyka przyzwyczajień u Salwiana jest w wielu punktach zbieżna z traktatem Tertuliana *De spectaculis*. J. P. Waltzing pomawiał Salwiana o naśladownictwo zarówno rzeczy, jak i stylu⁶². Jakkolwiek nie można wykluczyć, że Salwian znał Tertuliana i być może na nim się wzorował, to jednak zbieżność z opisami Tertuliana przypisać należy nie tyle naśladownictwu wymienionego, ile raczej faktowi, że zjawiska, które piętnuje ten ostatni, występują również w w. V. Charakterystyka współczesności przez Salwiana nie może być traktowana jako nieuzasadniona i nie oparta na faktach krytyka. Fakt, że autor *De gubernatione Dei* mógł zapożyczyć od niego niejedną motyw, nie może osłabić argumentów „Jeremiasza V wieku”, a surowej oceny współczesnych mu czasów nie należy tłumaczyć li tylko względami retoryki.

⁵⁸ *CIL* XIII 3 10032, 3; H. Dessau: *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. 3, Berlin 1962, 1303; *CIL* XIII 1032, 5, ILS 1305; Geffcken: *op. cit.*, s. 307.

⁵⁹ *Digesta* 48, 19, 8, 11, 534; *Cod. Just.* I 4, 34, 1; Synod gen. a 680, Photius: *Syntagma canonum* 9, 14 w Migne: *Patr. Graeca* 104, 749 C can. 76, Migne: *Patr. Graeca* 137, 771 D, por. komentarze *ibid.* 548 C.

⁶⁰ Gregor. Turon. V 17; Procopius: *Bell. Goth.* III 33; Ozanam: *op. cit.*, s. 517, 242; Fauriel: *op. cit.*, I, s. 394; Friedländer: *op. cit.*, s. 594; Arnold: *op. cit.*, s. 72.

⁶¹ Salvianus VI 8, 42; Gaudemet: *op. cit.*, s. 662.

⁶² J. P. Waltzing: *Tertullien et Salvien*, „Mélanges de Camille Borman, Recueil des Mémoires relatifs à l'histoire, à l'archéologie et à la philologie offerts au baron de Borman”, Liège 1919, s. 13—17; tegoż: *Tertullien et Salvien*, „Le Musée Belge”, t. XIX—XXIV 1920, s. 39—43.